

HRVATSKA IZMEĐU SREDNJE I JUGOISTOČNE EUROPE U 19. ST. (DO 1870-IH GODINA)¹

Nikša S t a n č i ć

Hrvatski prostor je u procese modernizacije i nacionalne integracije 19. stoljeća ušao politički podijeljen i noseći u pojedinim društvenim segmentima nasljeđe razvoja karakterističnog za srednju, srednjoistočnu, mediteransku i jugoistočnu Europu. U 19. st. hrvatski se prostor pod utjecajem habsburškog srednjoeuropskog središta unificirao na modelu srednjoeuropskog razvoja. Vodeće društvene snage, nosioci hrvatskog ranog nacionalizma, recepcijom srednjoeuropskog razvoja nastojale su Hrvatsku izvući sa europske i srednjoeuropske »periferije« i postati djelatnim čimbenikom u rješavanju »istočnog pitanja« i prenošenju modernizacijskih kretanja u jugoistočnu Europu. U tome su nailazili na suradnju i na protivljenje habsburškog središta i srpske politike.

POJMOVNO ODREĐENJE

Tema »Hrvatska između srednje i jugoistočne Europe« preopširna je a da bi se sve probleme moglo obuhvatiti kraćim tekstom. Zbog toga takav naslov više služi kao naznaka općenite istraživačke orijentacije koja teži odgovoriti na pitanje o tome na koji je način Hrvatska u 19. st. bila uklopljena u globalne povijesne procese i koliko su oblici zasebnog hrvatskog razvitka bili varijanta općenitijih modela u razvoju društva, nacionalnih individualnosti i nacionalnih ideologija.

Svoje izlaganje o temi »Hrvatska između srednje i jugoistočne Europe u 19. st.« pri tom ću vremenski ograničiti na razdoblje do 1870-ih godina, koje čini zatvorenu razvojnu cjelinu. U tom su razdoblju zasnovani i zatim ostvareni temeljni modernizacijski pomaci u Hrvatskoj i proveden je prijelaz iz feudalnog u kapitalističko, te iz staleškog u građansko društvo. Također je stabiliziran proces nacionalne integracije, a preporodni pokret prešao je u kvalitetu nacionalnog pokreta (u smislu Miroslava Hrocha).² U tom su razdoblju također vodeću ulogu imali u osnovi isti društveni slojevi, tj.

¹ Prilog je neznatno nadopunjeni tekst predavanja održanog na njemačkom jeziku pod naslovom »Kroatien zwischen Mittel- und Südosteuropa« u Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut u Beču 18. listopada 1994. god. Tekst je naknadno opskrbjen najneophodnijim bilješkama.

² Miroslav HROCH, Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas, Prag 1968.

građanski i plemićki sloj (nakon 1848. god. bivši plemićki sloj) karakterističan za srednju i srednjoistočnu Europu.

Pritom ne bih želio ulaziti u načelnu raspravu koja se zadnjih godina vodi o tome koja su to obilježja društvenog, kulturnog i političkog razvoja koja daju obilježja zapadnoj, istočnoj, srednjoj ili srednjoistočnoj Europi, odnosno koje su to »unutrašnje granice Europe« (»Europas innere Grenzen«).³ Ne bih želio ovdje ulaziti u probleme relevantne za mjesto Hrvatske u Europi, u problem srednje Europe kako ga je postavio Milan Kundera,⁴ odnosno u problem »povijesnih regiona Europe« (»historische Regionen Europas«) gledanih u relacijama europskog »Istoka« i »Zapada« i položaja »srednjoistočne Europe« (»Ostmitteleuropa«) između njih, kako ga je pokrenuo Jenő Szűcs,⁵ ili u uvijek latentno pitanje granica jugoistočne Europe.⁶

Naime, Jacques Le Rider je u pravu kada o pojmu »srednja Europa« kaže: »Pojam srednja Europa nije nikada označavao neki zemljopisno točno odrediv prostor, a shvaćanja o srednjoj Europi raznolika su toliko, koliko i politička strujanja 19. i 20. stoljeća. (...) Svatko je od nas već primijetio da su obrisi srednje Europe vrlo promjenjivi i da oni ovise o tome koji politički protagonist taj pojam rabi.«⁷ To se može jednako reći i za pojmove kao što su »srednjoistočna Europa« ili pojam »jugoistočna Europa«.

Ipak ta pitanja ne mogu sasvim izbjeći. Neki od tih pojmova sadržani su, uostalom, već u naslovu ovog rada. Zbog toga moram napomenuti da polazim od elastičnijeg modela pogodnijeg za istraživanje hrvatske povijesti 19. st. Naime, Hrvatska se izmiče strogim i statičnim klasifikacijama, jer su se preko nje tijekom povijesti istodobno ili sukcesivno preklapale i srednja i srednjoistočna, kao što i mediteranska i jugoistočna Europa. U 19. st. su se u pojedinim njezinim dijelovima još uvijek osjećali snažni tragovi svih tih društvenih i kulturnih sustava. A s druge strane, od tog je stoljeća okvire za razvoj Hrvatske određujuće određivao srednjoeuropski habsburški kompleks. Bečko središte je općenito u sustavu modernizacijskih odnosa zapadnoeuropskog centra i srednjoeuropske i istočnoeuropske periferije (u Wallersteinovu smislu)⁸ djelovalo kao srednjoeuropski modernizacijski sub-centar. Ono je djelovalo modernizacijski na čitav prostor Habsburške monarhije i unificiralo njezin razvoj na srednjoeuropskom modelu. Zbog toga, premda su i u 19. st. u Habsburškoj monarhiji još postojali elementi specifični za razvoj u srednjoistočnoj Europi, u srednjoeuropski kompleks u tom razdoblju ubrajam - ne ulazeći ovdje u njegovo pitanje određenje - sve ono što je pripadalo srednjoeuropskom razvoju istočno od Rajne, kao i ono što je od kompleksa srednjoistočne Europe istočno od Labe, Sale i Lajte pripadalo habsburškoj »Donaumonarchie«.

³ Usp. Erich LANDSTEINER, Europas innere Grenzen. Reflexionen zu Jenő Szűcs' »Skizze« der regionalen Dreigliederung Europas, u: Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 4, 1993, br. 1, 8-43.

⁴ Milan KUNDERA, Verratene Vermächtnisse, Wien (Hauser) 1994. (prev. s francuskog).

⁵ Jenő SZÜCS, Die drei historischen Regionen Europas, Frankfurt/M (Verlag Neue Kritik) 1990. Prevedeno s mađarskog: Vázlat Európa három történeti régiójáról, Budapest 1983.

⁶ Usp. Karl KASER, Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft, Wien - Köln (Böhlau Verlag) 1990.

⁷ Jacques LE RIDER, Mitteleuropa. Auf den Spuren eines Begriffes, Wien (Deuticke) 1994, 7. Prijevod s francuskog: L'Europe Centrale - L'idée germanique de Mitteleuropa, Paris 1994. - »Der Begriff Mitteleuropa hat nie einen geographisch genau bestimmbaren Raum bezeichnet, und die Mitteleuropa-Konzeptionen sind so vielfältig wie die politischen Strömungen des 19. und 20. Jahrhunderts. (...) Jeder von uns hat schon die Beobachtung gemacht, dass die Konturen von Mitteleuropa überaus variabel sind, je nachdem, welcher politische Protagonist den Begriff gerade gebraucht.«

⁸ Usp. Immanuel WALLERSTEIN, Suvremeni svjetski sistem, Zagreb (Cekade) 1986. - Prijevod s engleskog: The Modern World-System I-II, New York 1974-1980.

A pod jugoistočnom Europom u 19. st. razumijevam područje jugoistočno od granica Habsburške monarhije, na razvoj kojega je bitno utjecala njegova ranija ili tada još uvijek postojeća uključenost u politički i društveni sustav Turskoga carstva. Na njemu su se tijekom stvaranja vazalnih i zatim samostalnih država vrlo postupno aktivirali modernizacijski procesi, koji su i sami poprimali oblike specifične za taj europski »region«. Uz napomenu, da su se posljedice nekadašnje uključenosti dijelova Hrvatske u taj sustav jugoistočne Europe osjećale i u 19. stoljeću. (I ne samo u 19. stoljeću.)

Polazeći sa takvog, elastičnog određenja pojma srednje i jugoistočne Europe, ovdje ću se zadržati na dinamici odnosa Hrvatske između srednje i jugoistočne Europe i načinu kako je ona određivala neke bitne povijesne procese u Hrvatskoj 19. stoljeća.

Hrvatskoj povijesti 19. st. dala su obilježje dva bitna procesa. Prvi je modernizacijski proces tijekom kojega je Hrvatska od feudalne postajala moderna građanska država. Hrvatska je doduše bila jedna od gospodarski najnerazvijenijih zemalja u Habsburškoj monarhiji i zemlja na periferiji (također u Wallersteinovu smislu) europskog i srednjoeuropskog razvoja. Međutim, imala je jezgru socijalnih snaga koja joj je omogućavala recepciju srednjoeuropskog modela razvoja. Imala je također intenciju (kao i središte Habsburške monarhije) da te procese prenese na područje jugoistočne Europe.

Drugi bitni proces (premda i njega treba promatrati u sklopu modernizacijskih kretanja) bio je nacionalnointegracijski proces, tijekom kojega je oblikovana moderna hrvatska nacija. U 19. st. je hrvatska nacija prošla put sazrijevanja od »kulturne nacije« do »političke nacije«, s njezinim imperativom stvaranja vlastite nacionalne države, a ta su kretanja bila dio europskog i srednjoeuropskog fenomena nacionalizma 19. stoljeća. Napose u ideologiji nacionalnog pokreta može se jasno uočiti recepcija srednjoeuropskog modela nacionalne ideologije. Hrvatska je (kao i Habsburška monarhija) vidjela i svoju ulogu u rješavanju »istočnoga pitanja« koje je ključalo na njezinim granicama. Gledala je prema hrvatskim povijesnim i etničkim područjima koja su ostala u Turskom carstvu, prema Bosni i Hercegovini, ali i dalje prema slavenskom jugu.

To su, dakle, kompleksi hrvatskoga 19. stoljeća koji su sadržani u naslovu »Hrvatska između srednje i jugoistočne Europe« i na njih ću ograničiti svoje izlaganje: Hrvatska koja u sebi sadrži elemente srednje, srednjoistočne i mediteranske Europe, ali dijelom i jugoistočne Europe; Hrvatska koja se tijekom 19. st. oblikovala kao srednjoeuropska zemlja; i Hrvatska koja teži za tim da postane čimbenikom u europeizaciji Balkana i u rješavanju »istočnog pitanja«.

Ako se želi uočiti opseg promjena u Hrvatskoj na putu modernizacije, nivelacije društvenih oblika i nacionalne integracije u razdoblju od oko pedeset godina od početka predožujuskog razdoblja 1830. do kraja 1870-ih godina, potrebno je osvrnuti se na sliku Hrvatske s početka toga razdoblja. Treba uočiti segmente starih društava i snage koje su težile održanju društvene statičnosti na hrvatskom prostoru, a zatim snage nove dinamizacije koje su Hrvatsku vodile na putu recepcije srednjoeuropskog razvoja i nastojale učiniti Hrvatsku čimbenikom u njegovu prenošenju u jugoistočnu Europu. Te, konačno, vanjske čimbenike koji su davali impulse dinamizaciji hrvatskog prostora, ili blokirale intencije njezinih vodećih snaga.

I. NASLJEĐE ŽIVOTA NA RAZMEĐU

1. Društveni segmenti na hrvatskom prostoru

U vrijeme zalaza starog i radanja novog svijeta u Europi, prije početka napoleonskog razdoblja koje je na hrvatskom području započelo padom dviju mediteranskih gradskih republika na Jadranu - Mletačke (1797.) i Dubrovačke republike (1806/8.) - a završilo njihovim ulaskom u sklop Habsburške monarhije, hrvatske su zemlje bile podijeljene između četiri države (Habsburške monarhije, Mletačke i Dubrovačke republike i Turskoga carstva) i u ukupno devet najvažnijih upravno-političkih jedinica.

Hrvatski teritorij u samoj Habsburškoj monarhiji ušao je 1830. god. u predožujsko doba podijeljen u pet upravno-političkih jedinica: Civilna Hrvatska i Slavonija imala je zasebni državopravni položaj u sklopu zemalja krunice sv. Stjepana; Rijeka i njezino područje bili su izdvojeni u tzv. Ugarsko primorje (*littorale hungaricum*); Vojna krajina bila je izdvojena iz hrvatske uprave i podvrgnuta središnjim austrijskim vojnim vlastima; pokrajine Istra i Dalmacija bile su u sklopu zapadnog dijela Monarhije pod izravnom austrijskom upravom.

Modernizacijskim i nacionalnim integracijskim procesima na hrvatskom prostoru nisu na putu stajale samo političke granice i politička pocijepanost hrvatskih zemalja, već još više razlike u socijalnoj strukturi hrvatskih pokrajina i u socijalnom mentalitetu vodećih slojeva u njima i u pojedinim njihovim dijelovima. Te su razlike nastale u vrijeme odvojenog života pojedinih hrvatskih pokrajina i njihovih dijelova tijekom prethodnih nekoliko stoljeća. Zbog toga možemo govoriti o socijalnoj segmentaciji hrvatskog prostora. Pri tome se iz granica tih zemljopisnih, političkih i socijalnih segmenata može očitati povijest Hrvatske, preko koje su se od 15. st. pomicale granice Venecije i Habsburške monarhije i preko koje su se pomicale crte ratovanja i granice koje su mirovni ugovori usjecali između tih dviju europskih država i između njih i Turskoga carstva, te preko koje su se pomicale granice između srednje i jugoistočne Europe.

Jedan socijalni segment činile su zemlje iz sklopa Habsburške monarhije u kojima je postojao srednjoeuropski kasnofeudalni sustav: civilna Hrvatska i Slavonija i nekadašnja austrijska srednja i istočna Istra. Pritom bi se napose za kasnofeudalni sustav u Slavoniji moglo reći da je pripadao varijanti kakva je postojala u srednjoistočnoj Europi, s karakterističnim oblicima društva uspostavljenim od vremena refeudalizacije 15/16. st. ili uspostavljanja tzv. »drugog kmetstva«. Na području nekadašnje mletačke Istre i na primorskom (ne i kopnenom) pojasu nekadašnje mletačke Dalmacije i bivše Dubrovačke republike postojalo je društvo proizišlo iz društva mediteranskog tipa. Karakterizirali su ga kolonatski odnosi u agraru i urbana središta nekadašnjeg komunalnog sustava.

Zaseban je slučaj s Vojnom krajinom. Ona se sastojala od starih teritorija organiziranih radi obrane od turskih osvajanja i izdvojenih iz hrvatske uprave, te onih oslobođenih u ratovima 17. i 18. st., ali priključenih starim dijelovima Vojne krajine. U njoj je bio uspostavljen specifični vid feudalnih odnosa podvrgnut vojnim potrebama, u kojem je seljak rođenjem pripadao zasebnom staležu. Bio je carev vojnik koji je ratovao po turskim i zatim pretežno po europskim bojištima, a morao je sebe uzdržavati i opremati, graditi i održavati objekte krajiškog obrambenog i prometnog sustava i sl. Takvu strukturu društva i njezinu vojnu funkciju ugrožavala je svaka socijalna dinamizacija i diferencijacija. Zbog toga je austrijska vlast nastojala

održati statičnost društva na tom području. Tako je Vojna krajina bila društveni segment na hrvatskom prostoru svjesno i čvrsto izoliran od modernizacijskih procesa i u svom siromaštvu egzistencijalno vezan uz vlast i vladara, bio on austrijski ili francuski car.

Uz starosjedilačko stanovništvo, velik dio doseljenog stanovništva Vojne krajine, katoličkog i pravoslavnog, potjecao je od stočarskog, selilačkog i ratničkog i u tom smislu »vlaškog« elementa oblikovanog involucijom sjedilačkog stanovništva pod turskom vlasti. Socijalni sustav i autonomija njegove rodovske organizacije bili su doduše potisnuti. Međutim, zakočeni razvoj i očuvana ratnička funkcija održali su do u 19. st. neke vidove društvene organizacije i socijalni mentalitet patrijarhalnog »vlaškog« društva.

Sličan fenomen postojao je i u kopnenom dijelu Dalmacije, koji je Venecija također oslobodila od turske vlasti i pretvorila u sustav »krajina«. Taj je dio doduše ubrzo izgubio svoju vojnu funkciju, ali je ostala sačuvana statična struktura društva sa seljakom na državnoj zemlji. Struktura društva i socijalni mentalitet patrijarhalnog »vlaškog« društva sporo su se mijenjali i nakon što je Vincenzo Dandolo za francuske uprave ukinuo 1806. god. državno vlasništvo nad zemljom.

Zbog toga je jugoistočna Europa bila u hrvatskim zemljama u Habsburškoj monarhiji prisutna upravo na području Vojne krajine i nekadašnjih mletačkih »krajina«.

Treba također spomenuti Hrvate u Bosni i Hercegovini u kojoj je socijalni sustav Turskoga carstva, koji je stoljećima određivao razvoj jugoistočne Europe, ostao u potpunosti očuvan do okupacije 1878. god. Pri tome se u etničkom kotlu koji su turska osvajanja i vladavina izmiješali (ali ne i amalgamirali), može bar po podrijetlu i time elementima socijalnog mentaliteta razlikovati hrvatsko stanovništvo srednje Bosne, koje je ostalo »in situ« nakon brzog pada bosanske države 1463. god., i Hrvata u Hercegovini, katoličkog, stočarskog, selilačkog i (kako je već rečeno) u tom smislu »vlaškog« stanovništva, u osnovi identičnog s onim katoličkim stanovništvom koje je pod turskom vlasti zajedno s pravoslavnim »vlasima« selilo prema zapadu te se doselilo također u područje Vojne krajine i kopnenog dijela Dalmacije.

2. Prednacionalne zajednice i pokrajinski partikularizmi

Prednacionalne zajednice koje su postojale u društvenim segmentima na hrvatskom prostoru u prvoj polovici 19. st. funkcionirale su na različitim razinama, tj. one su pratile stratificiranost tih socijalno polariziranih društava. Na razini agrarnih društava (u smislu u kojem naziv »seljačka društva« rabi Henri Mendras)⁹ postojala je hrvatska etnička zajednica. Osjećaj pripadnosti hrvatskom etnikumu postojao je na razini agrarnih društava bez obzira na njihovu uključenost u različite socijalne sustave - feudalni, krajiški, mediteranski, turski - i na političku podijeljenost hrvatskog prostora. Pritom su se na hrvatskom prostoru hrvatski i srpski etnikum uglavnom diferencirali do 18. st. Postojeći proces akulturacije pravoslavnog stanovništva bio je, naime, prepriječen nakon prijelaza pravoslavnog patrijarha u Habsburšku monarhiju 1690. god. i uspostavljanja u Monarhiji pravoslavne crkvene hijerarhije, koja je bila nosilac srpske državne tradicije. Srpsko stanovništvo je u 19. st. postojalo uglavnom na onim dijelovima ili uz rub onih dijelova hrvatskog prostora koji su jedno vrijeme ili još uvijek bili pod turskom vlasti, s trendom

⁹ Henri MENDRAS, Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva, Zagreb (Globus) 1986. Prijevod na hrvatski jezik djela: H. MENDRAS, Société paysannes, Paris 1976.

opadanja udjela u ukupnom stanovništvu - u Vojnoj krajini (gdje je činio nešto manje od polovice stanovništva), u sjevernoj Dalmaciji i u Bosni i Hercegovini.

U »vanjskom društvu« (opet u smislu Henri Mendras-a) nosilac hrvatske prednacionalne zajednice bilo je plemstvo sjeverne Hrvatske s ostalim pripadnicima gornjeg sloja feudalnog društva, koji su bili nosioci tradicije hrvatske države. To je onaj »populus politicus« koji je sebe nazivao »natio croatica«. Tradicija hrvatske države, povijesna svijest o zasebnosti hrvatskog etnikuma, težnja za kulturnim jedinstvom (napose jedinstvom književnog jezika) u smislu prosvjetiteljskog patriotizma, bili su prisutni i kod pripadnika gornjih slojeva u ostalim, politički odvojenim hrvatskim pokrajinama.

Međutim, upravo na toj socijalnoj razini postojali su i snažni pokrajinski partikularizmi, otpori integraciji, koji su uključivanje u hrvatski identitet shvaćali kao potčinjavanje drugom pokrajinskom identitetu. U tom pogledu najkarakterističniji je primjer gornjeg sloja oblikovanog u starom društvu nekadašnje mletačke Dalmacije. On je razvio osjećaj zasebne dalmatinske, ali ne talijanske već slavenske pripadnosti koju je označavao »slavo-dalmatskim« imenom. To se opredjeljenje u političkom pogledu artikuliralo kao »autonomastvo« protivno političkom sjedinjenju Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom. Njega treba razlikovati od orijentacije male, ali gospodarski i socijalno jake talijanske skupine koja je također zastupala program dalmatinske autonomije, ali koja je s vremenom prihvatila iredentistički program.

II. MODERNIZACIJA I NACIONALNA INTEGRACIJA IZMEĐU SREDNJE I JUGOISTOČNE EUROPE

1. Prema građanskom društvu

Kada sam spomenuo središnje zemlje Habsburške monarhije djelatnost kojih je dinamizirala sjeverni dio hrvatskog prostora, mislio sam na njihovo jačanje koje je Monarhiji omogućilo da se od 18. st. gospodarski, politički i vojno okrene ne samo prema srednjoj Europi kao dotad, već i prema jugu. To je urodilo otvaranjem dvaju magistralnih prometnih pravaca. Okretanjem Austrije od Sjevernog prema Jadranskom moru njezina je trgovina krenula cestama, a od prve polovice 19. st. i željeznicom, pravcem Beč-Trst. Drugi pravac je, nakon potiskivanja Turskog carstva iz Podunavlja do Save i Dunava i njegova trgovinskog otvaranja, krenuo moravsko-varždarskom dolinom prema Solunu i Carigradu. Zastoj u aktivnoj političkoj orijentaciji Monarhije prema balkanskom prostoru između ratova Josipa II. krajem 18. st. i okupacije Bosne i Hercegovine 1878. god. učinio je da je tek nakon toga željeznički pravac krenuo slijedom generala Piccolominiya koji je u ratu s Turskom svojim vojnim prodorom 1689. god. dopro do Skoplja.

Hrvatska se, dakle, nije nalazila izravno na magistralnim pravcima političkog i gospodarskog prodora habsburškog srednjoeuropskog središta prema jugu. Da su ipak postojala razmišljanja o aktiviranju pravca preko hrvatskog prostora i Bosne pokazuje možda Metternichovo osnivanje Ilirskog kraljevstva, kratkotrajne političke tvorevine u sklopu Monarhije sastavljene od zemalja dotadašnjih Napoleonovih Ilirskih provincija. O takvim razmišljanjima možda također govori plan i zatim izgradnja za neoapsolutizma 1850-ih godina željezničkog pravca koji se od »južne željeznice«, tj. pravca Beč-Trst, u Zidanjem mostu odvajao prema Zagrebu i Sisku. On je išao ususret pruzi koja je trebala od Carigrada, odnosno Soluna, krenuti preko Kosovske Mitrovice i dalje kroz Bosnu, preko Sarajeva i Banjaluke do Bosanskog Novog na granici

s Hrvatskom. Do 1874. bili su izgrađeni dijelovi toga pravca (Carigrad-Plovidiv, Solun-Mitrovica i Banjaluka-Bosanski Novi). Međutim, poslije austro-ugarske nagodbe iz 1867. god. željeznička politika pripala je krugu poslova o kojima su se odluke morale donositi usuglašeno, te je taj pravac bio napušten nakon što 1875. god. mađarska vlada nije pristala na izgradnju pruge od Siska do bosanske granice na Uni nasuprot Bosanskom Novom. Nakon Berlinskog kongresa i okupacije Bosne i Hercegovine 1878., te potčinjavanja Srbije interesima Habsburške monarhije prevladao je pravac Beč-Budimpešta-Zemun-Beograd-Niš-Solun, odnosno od Niša prema Carigradu, pravac koji je odgovarao mađarskim interesima.

Hrvatska se na cestovni pravac Beč-Trst vezivala iz zagrebačkog područja preko Varaždina prema Beču, a prema Trstu, austrijskom trgovačkom emporiju, preko Ljubljane i preko Rijeke kao područne luke Trsta. (Kasnije se na prugu Beč-Trst vezivala preko Zidanog mosta.) Šire zagrebačko područje se s drugim magistralnim pravcem vezivalo u Zemunu. Odatle je, pak, u zagrebačko područje uvirao poprečni pravac koji je počinjao od Vukovara i Zemuna i kojim je tekla trgovina žitom iz južne Ugarske i Slavonije Dunavom, Savom i Kupom do Karlovca i zatim kopnom prema Rijeci i odatle u Trst. Upravo je kapital iz Trsta i Rijeke u 18. st. aktivirao stokove žita koji su nastajali na području južne Ugarske oslobođenom od turske vlasti i pokrenuo ih riječno-kopnenim putem prema moru.

Sjeverna Hrvatska je po obilježjima svog socijalnog razvoja pripadala području »istočno od Labe«, na kojem je plemstvo, procesom refeudalizacije (uspostavljanja »drugog kmetstva«), u prethodnim stoljećima vratio sebi aktivnu gospodarsku ulogu. Pritom je napose Slavonija participirala u razvoju karakterističnom i za dijelove Ugarske u kojima je, nakon oslobođenja od turske vlasti krajem 17. i početkom 18. st., bio uspostavljen feudalni sustav s obilježjima kakve je nosio u srednjoistočnoj Europi. To je spriječilo da u sjevernoj Hrvatskoj nastane produktivno građanstvo kakvo se oblikovalo u zapadnoj Europi. Zbog toga je i u Hrvatskoj, kao i općenito u srednjoj i srednjoistočnoj Europi, najjače bilo trgovačko građanstvo.

Gospodarska djelatnost s izvoristom u središtu Monarhije i trgovina koja se kretala magistralnim (longitudinalnim) i lokalnim (poprečnim ili transversalnim) pravcima dinamizirali su sjeverno hrvatsko područje i na njemu ojačali upravo sloj trgovačkog građanstva. Ono je trgovalo agrarnim proizvodima plemstva i opskrbljivalo ga uvozom i »kolonijalnom« robom, a imućni trgovci približavali su se plemstvu stilom života, orodaivali se s njim i nastojali ući u plemićki stalež. Ono nije bilo disperzno raspoređeno. Aglomeracije građanstva nastalog u trgovini, prometu i popratnim djelatnostima oblikovale su se na područjima s pojačanom gospodarskom djelatnosti, tj. na onima na kojima su se ukrstili longitudinalni i poprečni trgovački pravci. U Hrvatskoj je to područje sjeverne Hrvatske između Zagreba, Varaždina i Karlovca. Djelatnost tog soja utjecala je dinamizacijski i na plemićki zemljoposjednički sloj trgujući njegovim proizvodima, napose u vrijeme konjunktura kao što je bila ona za rusko-turskog rata 1820-ih godina koji je zatvorio dotok ukrajinskog žita na svjetska tržišta i izazvao potražnju za ugarskim i hrvatskim žitom. (Plemstvo u sjevernoj Hrvatskoj, pa i ono veleposjedničko u Slavoniji, ipak je mnogo sporije od plemstva u Ugarskoj industrijaliziralo i uvodilo kapitalističke elemente u poljoprivrednu proizvodnju.)

Tako je - uz zakočeni razvoj produktivnog građanstva karakterističan za zemlje »istočno od Labe i Lajte« - i u sjevernoj Hrvatskoj oblikovana interesna zajednica plemstva i trgovačkog građanstva. Ona je - premda staleški podijeljena - bila (da s ponešto pomaknutim značenjem upotrijebim izraz

Jürgena Kocke) »ni stalež, ni klasa« (»weder Stand, noch Klasse«).¹⁰ Ja sam je, također neprecizno, tražeći još uvijek bolji izraz, nazvao skupinom »honorata«.¹¹ Ta je skupina bila u osnovi identična s vodećim skupinama u srednjoj i srednjoistočnoj Europi koje su same i u vlastitom interesu provodile prijelaz iz feudalizma u kapitalizam i građansko društvo. Ta je skupina na isti način god. 1848. ukinula feudalne odnose i staleški sustav. Učinila je to na načelima programa »konzervativnog liberalizma«. Tom promjenom ona je otvorila novu epohu, ali je (poput istih skupina u srednjoj i srednjoistočnoj Europi) očuvala materijalne, društvene i političke interese plemstva i visokog građanstva, što je udarilo pečat razvoju u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st.

2. Prema koncepciji hrvatske nacionalne države

Skupina »honorata« iz redova plemstva (odnosno nakon 1848. god. bivšeg plemstva), građanstva i inteligencije i njezin vodeći krug - organiziran do 1848. i zatim nakon obnove političkog života 1860. god. u Narodnoj stranci - bio je onaj čimbenik koji je poveo preporodni pokret i aktivirao proces hrvatske nacionalne integracije.

Ta je skupina izražavala i podupirala proces hrvatske nacionalne integracije ideologijom koja je bila varijanta srednjoeuropskog modela nacionalne ideologije (ranog »njemačkog« i »slavenskog« modela), s dodatnim elementima koji su bili zajednički ideologijama nacionalnih pokreta kod slavenskih naroda u Habsburškoj monarhiji. Ta je skupina - na čelu s Ljudevitom Gajem, Jankom Draškovićem, Josipom Jelačićem, Franjom Račkim, Josipom Jurjem Strossmayerom, Ivanom Mažuranićem - hrvatskom idejom afirmirala hrvatsku nacionalnu individualnost. Slavenskom i interpoliranom južnoslavenskom idejom uspostavljala je zajednički diferencijalni razmak prema njemačkoj i mađarskoj naciji, vodećim i neslavenskim nacijama u Monarhiji. Tim je idejama istodobno neutralizirala unutrašnje, partikularističke otpore procesu hrvatske nacionalne integracije.

Srednjoeuropski model nacionalne ideologije, tj. ideološki model »jezične nacije« zasnovan na shvaćanju ranog nacionalizma prema kojem se nacionalna individualnost zasniva na vlastitom zasebnom jeziku, odgovarao je etapi u procesu oblikovanja hrvatske nacije u kojoj je ona još imala kvalitetu »kulturne nacije«. Nacionalna ideologija te etape u procesu hrvatske nacionalne integracije - povezana na početku s načelima »domoljublja«, tj. prosvjetiteljskog patriotizma - nije apsolutizirala nacionalnu državu. Zbog toga je hrvatska nacionalna ideologija hrvatskog ranog nacionalizma - »ilirizma« i Narodne stranke - mogla na početku izražavati »trostruki patriotizam« (»patriotismus triplex« Ivana Derkosa - hrvatski, ugarski i austrijski)¹² i općenito ne dovoditi u pitanje suverenitet Habsburške monarhije. Ona je mogla afirmirati političku individualnost Hrvatske u sklopu zemalja krunice sv. Stjepana i Habsburške monarhije i zastupati politički program »realne unije« s Ugarskom, ili zagovarati »austroslavistički« program koji je rješenje političkog položaja Hrvatske vidio u federalističkom preuređenju Habsburške

¹⁰ Jürgen KOCKA, *Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800*, Göttingen (Verlag J.H.W. Dietz Nachf.) 1990.

¹¹ Nikša STANČIĆ, *Hrvatski narodni preporod 1790-1848.*, u: *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta* (ur. Nikša STANČIĆ), Zagreb (Povijesni muzej Hrvatske, Muzej za umjetnost i obrt, Muzej grada Zagreba, Globus) 1985, 1-30.

¹² Joannes DERKOOSZ, *Genius patriae super dormientibus suis filiis, Zagrabiae, Typis Francisci Suppan, 1832.* - kod: Franjo FANCEV, *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790- 1832)*, Grada za povijest književnosti hrvatske 12, Zagreb (JAZU) 1935, 273-296.

monarhije. Povezana s »ilirskom« i zatim južnoslavenskom idejom i politikom kulturne konvergencije (napose konvergencije dvaju standardnih jezika, hrvatskog i srpskog, što je u skladu s modelom »jezične nacije« vodilo i shvaćanju o »narodnom« jedinstvu Hrvata i Srba pod zajedničkim »ilirskim« ili »jugoslavjenskim« imenom uz očuvanje individualnih imena) ona je u kriznim situacijama za Habsburšku monarhiju dozvoljavala i mogućnost izlaska Hrvatske iz Monarhije, ali i predviđala ulazak Hrvatske u drugu, također višenacionalnu, južnoslavensku državu.¹³

Preporodna i poslijepreporodna nacionalna ideologija, ideologija hrvatskog ranog nacionalizma, afirmirala je političku individualnost Hrvatske i od samog početka preporodnog pokreta prihvaćala hrvatsko državno pravo kao sredstvo u borbi za ostvarenje teritorijalne cjelovitosti i što samostalnijeg državnopravnog položaja Hrvatske koja se tradicionalno uredovno, »diplomatički« nazivala Kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom. I tada je u plemićkoj tradiciji »trojedna kraljevina« nazivana također njezinim povijesnim imenom »Kraljevina Hrvatska« (Regnum Croatiae).¹⁴

Međutim, već od 1840-ih godina ideja o hrvatskom državnom pravu počela se ispunjavati hrvatskom nacionalnom idejom, te se »trojednica« počinje shvaćati kao hrvatska nacionalna država. To govori na razini socijaliteta o postupnom prijelazu hrvatske nacije iz kvalitete »kulturne nacije« u kvalitetu »političke nacije«. Time se i hrvatska nacija počela uključivati u onaj europski fenomen 19. st. koji se iskazivao kao proces preoblikovanja političke karte Europe istočno od Rajne na nacionalnom načelu, tj. stvaranja nacionalnih država. Prijelaz na razini socijaliteta iz kvalitete »kulturne« u kvalitetu »političke nacije« ipak je u sklopu ideologije Narodne stranke neprestano bio u tenziji s južnoslavenskim elementom te ideologije.

Kroz pola stoljeća između 1830-ih i kraja 1870-ih godina u hrvatsku se naciju integrirao plemićki, odnosno bivši plemićki i najviši građanski sloj, ali je on otvorio načelnu mogućnost integriranja svih slojeva društva u hrvatsku naciju. Novi dinamični slojevi koji su se tijekom modernizacijskih procesa oblikovali doista su se i uključivali u taj proces. Do kraja 1870-ih godina ojačalo je produktivno građanstvo i ono je počelo preuzimati vodeću ulogu u nacionalnom pokretu pod novom ideologijom, ideologijom Stranke prava. Tek od kraja 19. i početka 20. st., dinamizacijom i socijalnom diferencijacijom na selu po završetku dugotrajne krize započete nakon ukidanja feudalnih odnosa, započelo se i selo, napose njegov gornji sloj, intenzivnije uključivati u proces hrvatske nacionalne integracije, pri čemu je taj proces izražavala i usmjeravala ideologija braće Radić.

Do početka 1880-ih godina bio je općenito hrvatski nacionalni integracijski proces stabiliziran. Do tada su i hrvatski pokrajinski partikularizmi bili uklonjeni. Novo građansko društvo nije više reproduciralo zatvorene gornje slojeve koji su bili njihova socijalna osnovica, a preporodni pokreti u svim hrvatskim pokrajinama, pa i u Dalmaciji nakon 1860. god., nudili su novim slojevima modernu alternativu.

¹³ Usp. Petar KORUNIĆ, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868, u: Zbornik Zavoda za povijesne, znanosti Istraživačkog centra JAZU u Zagrebu 11, Zagreb 1981. (usp. p. o., 1-107); Petar KORUNIĆ, Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj nacionalnoj politici i hrvatsko-srpski odnosi - u povodu knjige V. Krestića, Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja 1860-1873, Beograd 1983., u: Časopis za suvremenu povijest 16, 1984, br. 1, 83- 107.; Petar KORUNIĆ, Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875, Zagreb (Globus) 1989, 118-158. - Autor se naknadno tih stajališta odrekao: Petar KORUNIĆ, »Objektivnost« spoznaje u povijesnoj znanosti: Odgovor na polemični članak dr. Nikše Stančića, u: Časopis za suvremenu povijest 26, 1994, br. 1, 135-149.

¹⁴ Usp. anonimno tiskani spis iz 1790. god.: (Nikola ŠKRLEC), Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae, quoad inducendam Hungaricam linguam (bez godine i mjesta), kod: FANCEV, n.dj., 33- 37. - Uz naziv »Regnum Croatiae« u naslovu spisa, u podnožnoj bilješci je navedeno: »Hic subintelliguntur Regna Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae«.

3. Modernizacijske i nacionalne integracijske intencije i blokade

Cilj vodeće skupine u sjevernoj Hrvatskoj bio je izgradnja u Hrvatskoj modernog društva i države, što veća politička samostalnost Hrvatske i samostalna uloga Hrvatske u »istočnom pitanju«. Ta je djelatnost tekla uz neprestane napetosti uzrokovane dinamikom odnosa istih i suprotstavljenih interesa između različitih snaga u Hrvatskoj, između Hrvatske i srednjoeuropskog središta Habsburške monarhije, te između Hrvatske i jugoistočne Europe, odnosno njezine srpske komponente.

U provođenju modernizacijskih procesa dolazilo je do suradnje i nesporazuma između s jedne strane razvijenog i politički premoćnog bečkog središta, koje je tim procesima davalo impulse, i s druge strane potreba i mogućnosti slabih hrvatskih modernizacijskih snaga. Tako je na pr. u vrijeme neoapsolutizma 1850-ih godina bečko središte pokrenulo modernizacijske procese bez oslonca na domaće snage u Hrvatskoj, zbog čega prof. Mirjana Gross o tom razdoblju govori kao o razdoblju »modernizacije izvana«. ¹⁵ Pokušaj Beča da to provede uz oslonac domaćih snaga nakon 1860. god. propao je, pak, zbog njihova otpora centralizaciji i njihova straha od njemačke prevlasti, s obzirom na vanjskopolitiku orijentaciju Beča koji je tada vidio sebe kao ujedinitelja Njemačke. Institucije modernog društva i države u skladu s hrvatskim potrebama konačno su bile oblikovane reformama Sabora i bana Ivana Mažuranića u 1870-im godinama, ali su i one bile ograničene, sada mađarskim interesima u sklopu dualističkog sustava.

Hrvatska je rješenje svog političkog položaja vidjela u austroslavističkom programu, tj. u federalizaciji habsburške monarhije, što se jasno pokazalo i 1848. god. i nakon 1860. god. Međutim, napetosti između dvaju najjačih čimbenika, Beča i Budimpešte, završili su konačno 1867. god. u dualizmu. Hrvatska je ipak i tada uspjela očuvati svoju političku individualnost, uostalom jedina u Monarhiji osim Ugarske. Dapače je svoj položaj u sklopu Ugarske regulirala 1868. god. »nagodbom«, tj. zasebnim ugovorom s Ugarskom, ali je u sjeni austro-ugarske nagodbe njezina autonomija bila ograničena i bez garancija da će biti poštivana.

Hrvatskoj je nakon razvojačenja bila 1881. god. vraćena Vojna krajina, ali je unutrašnja granica »dvojnje monarhije« trajno od nje odvojila Dalmaciju. Tako se i u Dalmaciji i u Istri - s obzirom na njihovu odvojenost od zagrebačkog središta i nedovoljne zainteresiranosti bečkog središta za njihov razvoj - naslijedena struktura društva i u drugoj polovici 19. st. vrlo sporo mijenjala.

U Hrvatskoj su modernizacijske procese i izgradnju modernog društva i države zajedno s Hrvatima provodili i Srbi. To se ogledalo i u političkom životu, te su u čitavom ovom razdoblju Srbi podržavali samostalnost »trojedne kraljevine« u Monarhiji i ujedinjenje njezinih dijelova - Vojne krajine i Dalmacije. Međutim, srpska politika je postala važniji činilac tek nakon što je Vojna krajina bila razvojačena i 1881. god. vraćena Hrvatskoj. A do toga je došlo nakon što su u njoj bili osigurani gospodarski interesi Beča i Budimpešte. Zbog toga sjeverna Hrvatska sa svojim položajem u sklopu dualizma nije imala snage za intenziviranje modernizacijskih procesa na području bivše Vojne krajine, koje je bilo površinom veće, premda stanovništvom manje od nekadašnje civilne Hrvatske. U vrijeme kada je nakon uvođenja re-

¹⁵ Mirjana GROSS, Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860. Zagreb (Globus i Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest) 1985.

presivnog režima bana Khuena Héderváryja nakon 1883. god. hrvatska politika bila potpuno blokirana i kada je Srbija bila u utjecajnoj zoni Habsburške monarhije koja je u Srbiji podržavala obrenovićevski režim, srpsko građanstvo u Hrvatskoj nije više vidjelo korist od suradnje s hrvatskom politikom. Tim prije što se već prije toga na pitanju Bosne i Hercegovine iskazao sukob hrvatske i srpske državne ideje, pri čemu su uz hrvatsku državnu ideju podjednako stale Narodna stranka i Stranka prava, a od kraja 1870-ih godina je vodstvo u hrvatskom nacionalnom pokretu počela preuzimati Stranka prava, koja je zastupajući izrazitu hrvatsku državnu ideju ujedno u skladu s modelom »državne nacije« sve stanovnike teritorija na koje se proteže hrvatsko državno pravo smatrala Hrvatima. Zbog svega toga je srpsko građanstvo u Hrvatskoj - mentalitetom krajišnika egzistencijalno ovisnog o vlasti - odmah prihvatilo ponudu bana Khuena Héderváryja i, osiguravši sebi gospodarske i nacionalne povlastice, postalo oslonac njegove politike koja je lomila hrvatsku autonomiju utvrđenu nagodbom.

Hrvatska je s modernizacijskog stajališta gledala na neeuropski sustav u turskoj Bosni i Hercegovini i na svoju ulogu općenito na slavenskom jugu. Kada je na pr. Hrvatski sabor 1861. god. donio odluku o osnivanju akademije znanosti nazvavši je Jugoslavenskom akademijom, učinio je to želeći Zagreb i Hrvatsku, kulturno najrazvijenije područje na slavenskom jugu, učiniti središtem koje će modernizacijski djelovati i na čitav taj prostor.

Međutim, hrvatskom »pogledu u Bosnu«¹⁶ i općenito samostalnoj ulozi Hrvatske u rješavanju »istočnog pitanja« protivila su se i središta moći u Habsburškoj monarhiji i Srbi u Hrvatskoj i srpska politika općenito. Kada je na pr. Hrvatski sabor nakon Berlinskog kongresa i okupacije Bosne i Hercegovine 1878. god. svojom »adresom« zamolio vladara da se unutrašnje uređenje tih pokrajina ustroji tako da se one lako mogu pridružiti Hrvatskoj, bio je od vladara strogo ukoren zbog prekoračenja djelokruga svoga rada.

Pitanje Bosne i Hercegovine stavljala je vodeća hrvatska politika do 1870-ih godina u sklop svoje južnoslavenske politike. Ona je zastupala program federativnog povezivanja južnoslavenskih zemalja u Habsburškoj monarhiji. God. 1848. Hrvatski sabor je predvidio takvo povezivanje Hrvatske sa Slovenijom i Vojvodinom srpskom. Ali je Narodna stranka 1867. god. - kada je predviđala opasnost od raspada Monarhije nakon njezina poraza u ratu s Pruskom godinu dana ranije - prihvatila i mogućnost stvaranja federativno uređene južnoslavenske države, pa i mogućnost da u skladu s takvom dugoročnom orijentacijom pomogne Srbiji da dobije Bosnu.

Ni srpska politika nije isključivala mogućnost federativnog povezivanja Srbije i Hrvatske u budućnosti. Međutim, isključivala je neke pretpostavke koje su za hrvatsku politiku bile bitne. Ilija Garašanin ni u svom »Načertaniju« 1844., ni u svom ugovoru s Narodnom strankom iz 1867. god. nije želio Hrvatsku prihvatiti kao samostalni politički faktor. Želio ju je dobiti samo kao pomagača u radu Srbije na ujedinjavanju srpskih teritorija pod turskom vlasti, odnosno onih koje je smatrao srpskima, uključujući tu i Bosnu.

Srpska politika je - napomenuo sam - u razdoblju suradnje s hrvatskom Narodnom strankom prihvaćala političku individualnost »trojedne kraljevine«, ali samo dok ona nije shvaćana kao hrvatska nacionalna država. To je sasvim jasno došlo do izražaja već 1866. god., kada je prvi put otvoreno postavljeno srpsko pitanje u Hrvatskoj kao političko pitanje. Tada su srpski

¹⁶ To je naslov anonimno tiskane knjige: (Matija MAŽURANIĆ), Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839-40., Zagreb 1842. Usp. i drugo izdanje (Zagreb 1938.) koje je priredio Slavko JEŽIĆ.

zastupnici postavili zahtjev da Hrvatski sabor prizna ravnopravnost Srba u Hrvatskoj s Hrvatima. Zahtijevali su ustvari - kako su to pokazale rasprave - da Sabor prizna da su i Srbi »politički narod«, tj. da su i Srbi uz Hrvate nosioci suvereniteta »trojedne kraljevine«. Najistaknutiji zastupnici Narodne stranke (dakle one koja je zastupala i južnoslavensku ideju) tada su isticali ničim nepovrijeđenu građansku i vjersku ravnopravnost Srba u Hrvatskoj. A u zahtjevu srpskih zastupnika vidjeli su intenciju za izdvajanjem iz Hrvatske onih teritorija na kojima ima i srpskog stanovništva i njihova pripajanja budućoj velikoj Srbiji. Zbog toga - rekao je tada stari »ilirac« Dragojlo Kušlan - u državnopravnom pogledu »ovu državu našu, koja se naprama vladaocu, naprama ostalom diplomatskom svijetu nazivlje isključivo hrvatskom, niti se drugačije nazivati može, mi nikakvoj slozi za ljubav s nikim na svijetu dieliti nemožemo.«¹⁷

U polemici koja je uslijedila između hrvatskog i srpskog tiska u »Zastavi« Svetozara Miletića očitovale se stajalište srpske politike (poduprto predložkom o pripadnosti svih štokavaca srpskom narodu) prema kojemu je nakon srpskih useljavanja tijekom turskih osvajanja Hrvatska postala srpsko-hrvatska država. »Nema više jedne i čiste hrvatske države« - pisao je tada Miletić. »Čista hrvatska istorija svršena je kod Sigeta. Sad može samo srbsko hrvatska u trojednoj kraljevini biti.«¹⁸ Za srpsku je politiku zbog toga bilo neprihvatljivo postojanje samostalne hrvatske nacionalne države koja bi obuhvatila i dijelove srpskog naroda. God. 1871. Miletić je osobno pokazivao da je za njega neprihvatljivo postojanje samostalne hrvatske države u opsegu »trojedne kraljevine« (Hrvatsku već u tom opsegu naziva »Velikom Hrvatskom«), a pogotovu ako bi ona težila prema priključivanju dijelova Bosne i Hercegovine. Prihvaćao je mogućnost stvaranja »zajedničke federisane srpske i hrvatske države«, ali je u slučaju da se Hrvati odluče za stvaranje vlastite samostalne nacionalne države (»Velike Hrvatske«) prijetio da »ćemo mi, ili koji za nama dođu, odlučivati što je srpsko«. Miletić je tada napisao:

»Mi smo prijatelji zajedničke federisane srpske i hrvatske države u budućnosti. Zato ako bi Hrvati drugom stazom pošli i hteli oko sebe prikupljati sve što god bi, bilo svojom snagom, bilo pomoću tuđe snage, prikupiti mogli, i ako bi ono od južnih plemena, bilo s ove (u Habsburškoj monarhiji; N.S.) bilo s one strane (od zemalja pod Turskim carstvom; N.S.), otkidali da se nekad sunčaju na suncu velikohrvatske države - to ćemo mi, ili koji za nama dođu, odlučivati što je srpsko, pa kako bilo.«¹⁹

U vrijeme polemika između hrvatskog i srpskog tiska u vezi sa zahtjevom srpskih zastupnika u Hrvatskom saboru 1866. god., u Miletićevoj je »Zastavi« tiskan članak u kojem je hrvatskim zastupnicima u Saboru upućena zlosutna poruka: »neka se malo prošetaju po Kragujevačkim arsenalima kroz šumu pušaka i topova, koji će nekad, kad dođe zeman da se potpraše, grmljavinom i rikom svojom opredeljivati šta je Srpstvo, što li ime srpsko.«²⁰

¹⁷ Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7, Zagreb 1867., s. 29. siječnja 1866.

¹⁸ (Svetozar MILETIĆ), Srpstvo u trojednoj kraljevini, u: Zastava 1866, 2. III. Usp. NIKŠA STANČIĆ, Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869., u: Historijski zbornik 23-24, 1970-71., 127. - Članak je pisan anonimno. Da je Miletić autor utvrdio sam u radu: NIKŠA STANČIĆ, O nekim problemima iz povijesti Hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji i srpsko-hrvatskih odnosa, napose o Mihovilu Pavlinoviću i Svetozaru Miletiću. Odgovor N. Gačešić na njegovu ocjenu jednoga mog priloga o M. Pavlinoviću, u: Casopis za suvremenu povijest 7, 1975, br. 2, 185.

¹⁹ (Svetozar MILETIĆ), Dalmacija i Boka, Krajina i Srem, u: Zastava 1871, 17. III. Usp. STANČIĆ, O nekim problemima, 185. Članak je pisan anonimno. Njegovo autorstvo s pravom Miletiću pripisuje Kosta MILUTINOVIĆ, Vojvodina i Dalmacija 1760-1914, Novi Sad 1973, 210.

²⁰ Jovan PAVLOVIĆ, »Opredelenje« srpstva, u: Zastava 1866, 13. III. Usp. STANČIĆ, O nekim problemima, 179. Usp. također studiju tiskanu kao pogovor uz pretisak »Hrvatskih razgovora« M. Pavlinovića iz 1877. god.: NIKŠA STANČIĆ, Mihovil Pavlinović i »Hrvatski razgovori«, u: Mihovil

(Napominjem da su »kragujevački arsenali« kasnija tvornica oružja »Crvena zastava« u kojoj su proizvedeni topovi koji od 1991. do danas 1994. god. crtaju granice po Hrvatskoj i Bosni.)

U tim se kontroverzama oblikovala hrvatska nacija kao »politička nacija«, tj. s unutrašnjim imperativom stvaranja vlastite nacionalne države. Slavska, »ilirski« i južnoslavenska ideja uspostavila je diferencijalni razmak hrvatske prema neslavenskim vladajućim nacijama, njemačkoj i mađarskoj u Habsburškoj monarhiji. Međutim, ona je usporila proces autoidentifikacije i diferencijacije hrvatske nacije prema južnoslavenskim nacijama, napose prema srpskoj naciji. Ideja hrvatskog državnog prava i hrvatske nacionalne države bila je onaj ideološki element koji je diferencirao hrvatski identitet i prema srpskoj naciji i pokazao da je proces politogeneze, oblikovanja hrvatske nacije kao »političke nacije« bio u osnovi priveden kraju već pod vodstvom Narodne stranke. Dovest će ga dosljedno do kraja u slijedećem razdoblju Stranka prava.

NAPOMENA NA KRAJU

Uzevši, dakle, u cijelosti, vodeći sloj u Hrvatskoj je u ovom razdoblju 19. st., na prijelazu iz starog u novo društvo, postavio temelje za razvoj građanskog društva i pokrenuo ireverzibilne modernizacijske i hrvatske nacionalne integracijske procese. Pritom je on dobivao impulse i preuzimao modele iz habsburškog srednjoeuropskog prostora i ujedno ih želio prenijeti u prostor jugoistočne Europe. Međutim, ni srednjoeuropsko habsburško središte niti srpska komponenta prostora jugoistočne Europe nisu željeli na tom prostoru vidjeti Hrvatsku kao samostalnog čimbenika. Stupanj samostalnosti koji je Hrvatska uspijevala steći zbog toga nije bio (ni približno takav da bi njezinim vodećim snagama omogućio ostvarenje bitnog cilja, a taj je bio izvlačenje Hrvatske sa periferije europskog i srednjoeuropskog razvoja.

Svjestan sam da sam u ovako kratkom izlaganju naznačio tek neke fenomene u trokutu Hrvatska - srednja Europa - jugoistočna Europa. Također sam u izlaganju stao na početku razdoblja koje će završiti tako da se Hrvatska (1918. god.) razila s Habsburškom monarhijom i preko jugoslavenske države ušla u kompleks jugoistočne Europe. A od raspada Jugoslavije 1991. god. Hrvatska se, u tranzicijskom procesu, sa svojim srednjoeuropskim nasljedem ponovno okreće Europi i srednjoj Europi, opterećena utezima neprevladanog kompleksa jugoistočne Europe na dijelu svog teritorija i u svom susjedstvu.

Z u s a m m e n f a s s u n g
KROATIEN ZWISCHEN MITTEL- UND SÜDOSTEUROPA IM 19. JH.
(BIS ZU DEN 1870-ER JAHREN)

Der kroatische Raum ist in die Prozesse der Modernisierung und Nationalintegration des 19. Jahrhunderts politisch aufgeteilt getreten, und einzelne gesellschaftlichen Segmente auf diesem Gebiet trugen den Nachlaß einer für Mittel-, Ostmittel-, Mediterran- und Südosteuropa charakteristischen Entwicklung. Im 19. Jahrhundert hat sich der kroatische Raum unter den Impulsen des Habsburger mitteleuropäischen Zentrums nach dem Modell der mitteleuropäischen Entwicklung unifiziert. Die führenden Gesellschafts-kräfte, zugleich Träger des kroatischen frühen Nationalismus (»Illyrer« und »Nationalisten«), trachteten Kroatien aus der europäischen und mitteleuropäischen Peripherie Randgebiet zu ziehen und schlossen Kroatien in das Phänomen des zeitgenössischen europäischen und mitteleuropäischen Nationalismus ein. Gleichzeitig wünschten sie, Kroatien zu einem Faktor zu machen, welcher die Modernisierungsprozesse nach Südosteuropa übertragen und selbständiger Faktor bei der Lösung der »östlichen Frage« sein wird. Das Habsburger mitteleuropäische Zentrum verhinderte solche Absichten. Die Serben in Kroatien unterstützten die Modernisierungsprozesse und die Selbständigkeit Kroatiens im Rahmen der Habsburger Monarchie, doch widersetzte sich die serbische Politik im allgemeinen der Gestaltung Kroatiens als kroatischem Nationalstaat und dessen Bestrebung, sich an der Lösung der »östlichen Frage« zu beteiligen.

UDK 949.75

ISSN 0353-295X

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

R A D O V I

27

U SPOMEN
JOSIPU LUČIĆU

UDK 949.75

ISSN 0353-295X

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

R A D O V I

27

Z A G R E B

1994.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

PRIPREMA ZA TISAK:

Hrvoje STANČIĆ

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.